

25. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. – Київ, 1990. – С. 15.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2213. – Арк. 115.

УДК 338.43(477.53)»188/195»

Єрмаков Вячеслав Володимирович

*к.геогр.н.,
доцент кафедри географії та
методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються соціально-економічні умови ведення селянського господарства на території Полтавщини у період після реформи 1861 року. Розкривається їх вплив на внутрішню структуру, способи ведення та мотивацію економічної діяльності селянських господарств в умовах ринку. Показується вплив соціально-економічної диференціації селянства на характер їх господарювання.

Ключові слова: *аграрні відносини, виробнича структура, виробничі витрати, розвиток капіталізму, селянське господарство, соціально-економічна диференціація, товарне виробництво.*

Умови ведення селянського господарства після реформи 1861 р. визначалися регіональними особливостями її проведення, подальшим розмежуванням селянських і поміщицьких земель, їхнім правовим статусом, умовами використання сільськогосподарських угідь, взаємодією з природно-ландшафтною складовою. Порівняно з попереднім феодальним типом суспільства зазнали трансформації основні системоутворюючі зв'язки між елементами селянського господарства. Розвиток капіталістичних відносин на селі супроводжувався зростанням товарного виробництва. Відтепер ринок та його потреби почали визначати цільове призначення, спосіб та мотивацію діяльності господарюючих суб'єктів. Це стосувалося як селянських, так і поміщицьких господарств.

Поширення нових капіталістичних відносин на аграрну сферу мало свої специфічні форми прояву, котрі були зумовлені як особливостями сільського господарства як певної галузі виробництва, так і способами поєднання його основних виробничих чинників. Порівняно із попереднім феодальним періодом, після реформи 1861 р. у структурі селянських господарств спостерігалось виокремлення двох основних їх соціально-економічних типів. До першого типу відносилися господарства, які були орієнтовані на отримання прибутку з широким використанням ринкових зв'язків. До другого типу відносилися ті господарства, які задовольняли переважно потреби селянської родини, безпосередніх виробників. Якщо у першому типі господарств відтворення виробництва здійснювалося насамперед за рахунок використання найманої праці та активної ринкової діяльності, то у другому типі господарств процеси економічного відтворення забезпечувалися в основному за рахунок використання власних трудових ресурсів з епізодичним зверненням до ринку. Тому основну виробничо-економічну відмінність між ними можна вбачати у співвідношенні вкладень живої праці (власної і найманої) та матеріально-технічних ресурсів на одиницю площі чи на одного зайнятого.

Матеріали земської статистики другої половині XIX ст., свідчать про зменшення загальних виробничих витрат (витрати на утримання сільськогосподарських машин і реманенту) із розрахунку на одну десятину посівної площі від малопосівних до багатопосівних груп селянських господарств.

Для останніх характерним також є підвищена частка витрат на наймання робочої сили. У структурі їх валових доходів провідне місце належало доходам від аграрного підприємництва: утримання млинів, крупорушок, маслобійок, від різних комерційних угод тощо, тоді як для нижчих груп селянства основними джерелами доходів виступали сторонні заробітки, перш за все робота за наймом. Відповідно, ці групи отримують більші доходи і мають змогу збільшувати особисті витрати для підвищення життєвого рівня. При цьому різниця у забезпеченні землею та іншими засобами виробництва зумовлювала і форму участі цих господарств у ринку: нижчі групи були переважно споживачами, а вищі – виробниками сільськогосподарської продукції (Таблиця 1).

Під впливом цього базового аспекту соціально-економічних відносин в аграрній сфері знаходилися інші процеси у сільському господарстві стосовно різних типів селянських господарств. Сюди слід віднести зміни традиційних систем польового господарства, величині і

структурі посівів, виробничу спеціалізацію окремих господарств і цілих районів. Розглянемо це на низці прикладів.

Таблиця 1

Співвідношення витрат та валового доходу на одне господарство у Полтавській губернії [за: 4, с.210, 212]

Групи господарств за кількістю землі, дес.	Площа власної землі пересічно на одне господарство, дес.	Витрати на купівлю та оренду землі, крб.	Витрати на найм робітників, крб.	Усі витрати на сільське господарство, крб.	Особисті витрати на одне господарство, крб.	Весь валовий дохід	Дохід від сільського господарства	Дохід від інших місцевих та відхожих заробітків
До 1	0,43	2,65	0,03	37,61	179,26	239,50	8,77	188,53
1-3	1,99	13,47	1,88	123,53	275,24	450,26	86,45	260,03
3-6	4,64	26,77	1,81	192,05	346,38	472,96	64,24	100,87
6-9	7,63	59,81	13,95	343,42	393,82	697,94	19,36	64,58
9-12	10,46	59,99	10,54	447,04	472,59	811,54	05,72	84,72
12-25	17,75	82,01	24,73	636,87	591,51	1189,50	093,1	71,95
25-50	33,83	55,93	84,48	946,06	953,12	2315,87	202,0	64,36

Трипільна система, що тривалий час була панівною на Полтавщині, після реформи 1861 р. зазнала трансформації. Вона полягала, головним чином, у формуванні різних варіантів так званого «строка-топідлля», коли істотно зменшується частка толоки, а земля засівається кілька років поспіль без необхідного відпочинку, що поступово призводить до виснаження ґрунтів.

Так, за даними подвірного перепису 1882-1889 рр. у межах 9-ти повітів, що були охоплені дослідженнями, у північній частині Полтавщини панувало трипідлля, а у південній – безтолочна система, коли землю обробляли невизначену кількість разів, залишаючи її під толокою в міру виснаження [1, с.62; 3, с.3-6]. За повідомленням земських

кореспондентів, процес скорочення площі під толоками, який помітно розпочався від 70-80-х рр. XIX ст., на початку XX ст. охопив усі повіти Полтавщини. За переважаючого посіву зернових культур через скорочення толок відбувалося розширення ярових з відносним зменшенням посівів озимини. На селянських та козацьких землях від середини 80-х рр. до початку XX ст. озимий клин скоротився із 40% до 32%, особливо у південних та південно-східних районах Полтавщини, що земськими кореспондентами сприймалося загалом як негативне явище, оскільки скорочення толоки не супроводжується «...впровадженням будь-яких нових сівозмін, які підтримують родючість ґрунтів, ...дрібні власники вимушені розорювати і засівати ледве не всю свою землю» [3, с.31]. За переписом 1910 р. в цілому по Полтавщині у структурі ріллі селянських господарств 85% відводилося під посіви і лише 15% – під толоку та перелогові сіножаті [2, с.31]. При цьому, можливості для збільшення площ під необхідною толокою та іншими типами угідь були лише у заможних груп селянства, які володіли достатньою площею сільськогосподарських угідь. Тобто, малоземелля, дорожнеча оренди землі, високий податковий тиск змушували селянські господарства вдаватися до такого спрощеного трипілля як наслідку поєднання елементів кріпосної системи і ринкової економіки.

Ще більші відмінності між зазначеними типами господарств спостерігалися в умовах розвитку тваринництва. В основній масі дрібних селянських господарств, особливо бідніших груп, відмічалася стійка тенденція до скорочення поголів'я худоби, погіршення її якості, зміни породного складу та, відповідно, його функціонального призначення.

Крім того, характер аграрних відносин безпосередньо впливав не тільки на економічні форми господарювання, але й на спосіб взаємодії та загальний стан агроекологічної підсистеми. Менша забезпеченість дрібних селянських господарств іншими видами угідь, що необхідні для повноцінного ведення рільництва та періодичного відпочинку землі після обробки призводила до подальшого знищення залишків природної рослинності, лісового покриву. Внаслідок посилення процесів ерозії ґрунтів, розвіювання піщаних ділянок страждали вже існуючі сільськогосподарські угіддя. Для Полтавської губернії, де ступінь розораності в окремих випадках сягав 80-90 %, був характерний найбільший розрив між цими показниками, що ставило під загрозу подальше ведення господарства з екологічної точки зору.

Таким чином, взаємозв'язок величини селянських господарств та їхнього соціально-економічного типу з умовами господарювання відбувався через відповідні економічні механізми порівняльного рівня витрат основних виробничих чинників, що відобразилося на показни-

ках структури посівів, врожайності, застосуванні добрив, спеціальної техніки обробітку ґрунту, досконаліших систем землеробства.

Джерела та література:

1. Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпосництва /Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В.; під ред. В.А. Вергунова. – К.: Нора-прінт, 1998. – 144 с.
2. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу/Рклицкий М.В. – 2-е изд., Полтава, 1917. – 56 с.
3. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900).- Полтава.: Изд-ие Полтав. Губ. Земства, 1904. – 210 с.
4. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава, Стат. Бюро Полт. Губ. Земства, 1917. – 239 с.

УДК 316.362(477.53):911.3:30

Федій Олександр Анатолійович

*к.геогр.н.,
доцент кафедри географії та
методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНО-ШЛЮБНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ

Стаття присвячена проблемі вивчення демографічних фактів та процесів, зокрема, сімейно-шлюбній структурі населення Полтавської області. Розкриті поняття «сім'я», «шлюб», «сімейно-шлюбна структура», дана характеристика сучасним видам шлюбних відносин у різних країнах. При цьому головну увагу приділено важливості формуванню знань про сім'ю як до найбільш сталого і гнучкого соціального інституту в умовах світових глобальних перетворень та української демографічної кризи.

Ключові слова: сім'я, шлюб, сімейно-шлюбна структура населення.